

DAVID UHLÍŘ

FLEXIBILNÍ SPECIALIZACE, FLEXIBILNÍ AKUMULACE

D. Uhlíř: *Flexible Specialization, Flexible Accumulation*. – Sborník ČGS, 100, 2, pp. 115 – 121 (1995). – This article deals with two theoretical concepts: flexible specialization and flexible accumulation. It starts with a very brief description of the changes in organization of production that occurred in the recent decades as a consequence of the 1970s and early 1980s crises. Their single most important characteristic is a great flexibility. Subsequently, the ways in which the two theories explain the changes themselves and their consequences are described in a more detailed manner. This includes reactions of the economic subjects involved, i.e. the state and the individual enterprises. Further on, the author aims to clarify the difference between two „flexible concepts“ that are often misinterpreted in geographical literature. The distinction leads to an evaluation of the flexible specialization theory as an important contribution to the theories of regional development; on the other hand the flexible accumulation theorizes more generally the social and economic change. Several critical remarks concerning both theories are quoted in the last part of this article.

KEY WORDS: flexibility – flexible specialization – flexible accumulation – regional development.

Od poloviny 70. let došlo v organizaci světové ekonomiky k výrazným změnám, které se zásadním způsobem projevily i v organizaci výroby na úrovni jednotlivých podniků. V důsledku rozpadu značně stabilního Brettonwoodského mezinárodního měnového systému v roce 1971 a následujícího ropného šoku v roce 1973 se světová ekonomika dostala do období nejistoty, nestability, zpomalení až poklesu hospodářského růstu. Došlo k zastavení růstu poptávky, smrštění trhů, růstu nových forem protekcionismu. Zintenzivnění konkurence vedlo také k prudkému nárůstu zahraničních investic, které byly vedeny snahou využít komparativních výhod jednotlivých ekonomik, včetně těch, které byly dosud jen málo zapojeny do světového hospodářství a dělby práce. Zkrátily se výrobní cykly jednotlivých výrobků, což souviselo s větším konkurenčním tlakem a inovačními snahami, vzrostl důraz na spolehlivost a včasnost dodávek, rozvinuly se složité marketingové strategie, zajišťující odbyt zboží i v podmínkách zvýšené konkurence. Změna makroekonomických podmínek v rámci světového hospodářství se velmi záhy projevila i v konkrétních formách organizace výroby, měla také značný vliv na změny v organizaci společnosti, zejména na nové vzorce spotřeby. Podmínila i vznik a šíření univerzální mezinárodní kultury a kulturních hodnot. Zastřešující pojem, který charakterizuje změny, k nimž došlo v ekonomické i sociální oblasti, je **flexibilita**, pružné reagování a přizpůsobování stále se měnícím podmínkám. S pojmem flexibility se pojí i dva vlivné teoretické směry, které se významně uplatnily i v rámci socioekonomické geografie – flexibilní specializace a flexibilní akumulace – jimž se budu věnovat v tomto příspěvku. Pokusím se nejprve přiblížit jádro jejich teorie, zdůraznit rozdílnost v jejich pojetí změny a na závěr se krátce zmíním o některých kritických ohlasech, které se k nim vztahují.

Flexibilní specializace

Teorie flexibilní specializace postihuje změnu v poněkud užším smyslu než teorie flexibilní akumulace. Převážná část této teorie je věnována problematice malých a střed-

ních firem a jejich shlukování ve výrobních komplexech (production complex), někdy také zvaných průmyslové okrsky (industrial districts). Klíčový termín „flexibilita“ však není v rámci teorie dostatečně přesně definován a je místo toho nahrazován popisem rozličných typů flexibility, které se váží k různým fázím a součastem výrobního systému a srovnáváním konkrétních forem organizace výroby s tzv. „ideálními typy“ flexibility (Jessop, 1992, s. 34-36 v kritickém ohlase na Hirsta & Zeitlina, 1991). Společným jmenovatelem všech flexibilních systémů interpretovaných v rámci teorie flexibilní specializace však zůstává snaha přizpůsobit výrobní strategii rychle se měnícím požadavkům trhu (určovaného poptávkou), vlivům konkurence, módy a vkusu.

Sayer (1989, s. 671) definuje celkem sedm jasně vyčlenitelných oblastí flexibility:

1) *flexibilita (resp. rychlé změny) v počtu zaměstnaných pracovníků i v počtu/objemu vyrobeného zboží (numerical flexibility),*

2) *funkční flexibilita, umožňující změnu ve složení výrobku bez ztráty efektivity výroby,*

3) *flexibilita trhu práce,*

4) *flexibilita výrobních postupů,*

5) *flexibilní strojní zařízení,*

6) *flexibilita v restrukturalizaci (netýká se funkční flexibility, při níž nemusí dojít k restrukturalizaci kapitálu v rámci podniku),*

7) *flexibilní způsob organizace, např. síť provázaných specializovaných výrobců.*

Obdobně, ale schematičtější přehledněji, rozděluje Asheim (1992, s. 47) flexibilitu v průmyslové výrobě do čtyř skupin:

a) *flexibilita technologií,*

b) *flexibilita pracovní síly,*

c) *organizační flexibilita,*

d) *flexibilita sítí kontaktů (network).*

Flexibilitu technologickou spojuje s využitím počítačově řízených systémů výroby a navrhování konstrukce (CAD & CAM, CIM – computer aided design & manufacturing, computer integrated manufacturing). Někdy se mluví v této souvislosti také o flexibilní automatizaci.

Flexibilita pracovní síly se projevuje jednak ve funkční flexibilitě, t.j. schopnosti zaměstnanců vykonávat řadu rozdílných úkonů ve výrobním procesu, jednak v početní flexibilitě, která umožňuje zaměstnavateli využívat podle potřeb podniku přesčasovou práci, krátkodobé zaměstnávání brigádníků, nebo zaměstnávání na částečný úvazek. Funkční flexibilita se přitom vztahuje na klíčové, stabilně zaměstnané pracovníky, kteří zůstávají v podniku bez ohledu na to, jaká je momentální poptávka po vyráběném zboží, kdežto početní flexibilita se vztahuje především na dočasné, méně kvalifikované pracovníky, kteří jsou přijímáni a propouštěni podle momentálního počtu zakázek a podle potřeb podniku (zaměstnání typu „hire and fire“ – najmout a propustit).

Organizační flexibilita se ponejvíce projevila u velkých korporací, kde došlo k deintegraci vertikální organizační struktury a k přeměně organizační struktury z báze funkční (rozdělení podniku na sekci výroby, marketingu, financí apod.) na bázi výrobní, kde jsou jednotlivé složky výrobního procesu sloučeny podle vztahu k výrobnímu procesu jednotlivých výrobků. Mezi další příklady organizační flexibility patří subdodavatelství (sub-contracting), jak mezi malými firmami navzájem, tak i mezi nimi a korporacemi a zejména pak flexibilní systémy dodávek (just-in-time nebo jen JIT), jejichž cílem je omezit skladovací dobu na minimum a sladit přísun dodávek s fázemi výroby v rámci podniku.

Flexibilita, dosahovaná pomocí sítí kontaktů a dohod o spolupráci mezi podniky, na rozdíl od předchozích typů flexibility, se netýká vnitřní organizace podniku, ale organizace kooperativních vztahů s jinými, podobně specializovanými podniky. Může mít podobu tzv. horizontální integrace – provázání podniků podobné velikosti a výrobního

zaměření a vytváření průmyslových okrsků, nebo se může týkat i spolupráce mezi malými a středně velkými firmami na jedné a velkými korporacemi na druhé straně. V takovém případě mluvíme o vertikální dezintegraci korporací, které nahrazují část své vertikální organizace mezistupněm, představovaným dodávkami, které zajišťují samostatně malé firmy.

Asheimovy i Sayerovy charakteristiky čtyř typů flexibility se však vztahují jak na flexibilitu velkých korporací, tak na flexibilitu malých a středních podniků. Původní jádro teorie flexibilní specializace však spočívá na jednoznačném oddělení úvah o masové sériové výrobě proti malovýrobě středních a malých podniků. Teoretici flexibilní specializace, jako jsou Piore a Sabel (1984), totiž spojují flexibilitu pouze s malými a středními podniky a sériovou velkovýrobu považovali za neflexibilní, strnulou, málo přizpůsobivou.

Právě flexibilní malé a střední podniky a jejich shluky – průmyslové okrsky/výrobní komplexy (industrial districts, production complexes) jsou z hlediska geografie obzvláště zajímavé. Mezi nejznámější průmyslové okrsky popsané v rámci teorie flexibilní specializace patří tzv. „Třetí Itálie“ (sem patří podle různých vymezení Toskánsko, Emiglia-Romagna, ale také Ligurie, Piemont, Lombardie), dále Silicon Valley v Kalifornii nebo také části Bádenska-Würtenberska či Flander. V těchto oblastech došlo k soustředění většího počtu menších firem, které se zaměřují na výrobu velmi specializovaných kvalitních výrobků, které se však vyrábějí jen v malých sériích a u nichž je třeba se rychle přizpůsobit změnám poptávky (módní obuv a oděvy v „Třetí Itálii“, počítačové technologie v Silicon Valley apod.). Tento druh výroby může být i přes celkově malý rozsah nejméně stejně ziskový jako tradiční sériová velkovýroba, ale pro celkově malý objem, malý segment trhu (market niche), který daný výrobek pokrývá, a tudíž malou poptávku, je pro velkovýrobce nezajímavý. Aby však byla tato výroba zisková, je nutné, aby malé podniky pozměnily svou strukturu, staly se flexibilními. Nejvýraznější se změny u tohoto typu podniků dotkly oblasti vnitřní organizace a oblasti pracovních sil. Malé firmy velmi často využívají pružné změny pracovní doby, pružnosti pracovníků v zaškolování pro rozdílné pracovní úkony a jejich přizpůsobivosti ve vztahu k novým výrobním postupům a technologiím i změnám ve výrobních programech. Zaměstnavatelé se také snaží omezit počet stálých zaměstnanců na minimum a vytvářet podle potřeb podniku pouze časově omezené pracovní kontrakty.

Nejvýraznějším rysem podniků začleněných do průmyslového okrsku je nový typ organizace výroby a dělby práce, které se snaží do jisté míry omezit konkurenční vztahy mezi malými podniky a nahradit je vztahy kooperačními, které by prospívaly všem zúčastněným. Shlukování a územní koncentrace většího počtu malých podniků v průmyslových okrscích umožňuje jejich provázání sítěmi kontaktů, na jejichž základě podniky spolupracují tím, že společnými silami získávají zakázky, zpracovávají je pro třetí subjekty – nejčastěji dělbu práce ve formě vzájemných subdodávek (často i pro velké korporace) – sdílejí náklady na technologické inovace, na marketing svého zboží, na poradenství a výrobní služby vůbec. Ke koordinaci činností jednotlivých firem dochází jak přes formální, institucionalizované kontakty (obchodní a průmyslové komory, sdružení na podporu šíření inovací nebo na podporu aplikovaného výzkumu – technologické parky apod.), tak přes neformální, osobní kontakty. Vnější úspory (external economies) a úspory z aglomerace (agglomeration economies) umožňují zlevnění výroby díky omezení transakčních nákladů mezi podniky. Mezipodniková spolupráce umožňuje i přes malou velikost jednotlivých podniků důkladné využití úspor ze sortimentu (economies of scope – kdy produkce výrobků X a Y současně je levnější než oddělená výroba každého z výrobků zvlášť), které mohou vést i k větším ziskům než jakých je dosahováno při sériové velkovýrobě za využití úspor z rozsahu (economies of scale). Podle Brusca, který se intenzivně zabýval studiem kooperačních aktivit malých výrobců ve střední Itálii, je pro průmyslové okrsky důležité také společné kulturní prostředí

(hodnoty, tradice) a sdílení dovedností, spojených s danou výrobní specializací (cit. dle Asheima 1992, s. 53). Obdobně Asheim považuje úspory z aglomerace za nutný předpoklad vzniku průmyslových okrsků. Za nutnou součást úspor z aglomerace považuje pak přítomnost „podnikatelského klimatu“ (industrial atmosphere, dosl. průmyslová atmosféra), které podporuje potenciál malých firem k získávání vědomostí a dovedností, jež posilují schopnost imitace, přejímání a difúzi inovací v daném odvětví (s. 54). Podnikatelské klima pomáhá vytvářet specializovaný místní trh práce, vhodný pro potřeby místních výrobců. Utváří tak vrstvu značně kvalifikovaných dělníků, jejichž schopnosti a dovednosti jsou zárukou přetrvání podnikatelského ducha v oblasti a skýtají dobré podmínky pro další rozvoj regionu.

Z hlediska regionálního rozvoje a regionální politiky jsou flexibilní průmyslové okrsky i celá teorie flexibilní specializace významné tím, že obrátily pozornost k takovým tématům, jako je studium průmyslových tradic, formální i neformální kontakty mezi podnikateli, zájmová sdružení a místní správní a samosprávné orgány. Staly se tak jednou z teoretických bází regionální politiky, založené na decentralizaci a podpoře malých a středních podniků, místních iniciativ a místního rozvojového potenciálu.

Flexibilní akumulace

Na rozdíl od výše charakterizované flexibilní specializace má flexibilní akumulace širší význam a zahrnuje kromě vlastní organizace výroby i oblast organizace sociální. Změny v oblasti výroby a její organizace na úrovni jednotlivých podniků jsou podle jejich, vesměs marxisticky orientovaných teoretiků, pouze součástí širší celospolečenské změny. Pojetí celospolečenské změny je odvozeno z převážné části z prací autorů francouzské regulační školy (M. Aglietta, A. Lipietz, R. Boyer), marxistických ekonomů, jejichž snahou je objasnit příčiny změn ve vztazích mezi výrobou (kapitálem a pracovní silou) a státem. Jako většina marxistů považují i oni za klíčový vztah mezi kapitálem a pracovní silou, ale jejich metodická originalita spočívá v odlišení historicky specifických režimů akumulace (regime of accumulation) a způsobů regulace (srov. Pavlínek, 1993). Pod režimem akumulace se rozumí dlouhodobější ustálení jistého typu dělby či alokace výsledků výroby mezi spotřebu a akumulaci. Z něj vyplývá spojitost mezi změnou podmínek výroby a změnou podmínek reprodukce námezdní pracovní síly. Každý dlouhodobě udržitelný režim akumulace musí být nějakým způsobem sladěn s reprodukcí své výrobní síly. Proto zavádí regulační škola do své teorie ještě další termín – způsob regulace (mode of regulation) – systém vnitřních pravidel a společenských norem, zvyků, zákonů, které představují zmateriálně režimu akumulace. Jsou jeho regulujícím rámcem, který umožňuje sladit celý proces výroby a reprodukce, pojmut do sebe individuální chování lidí, kteří se procesu účastní. Platí přitom, že ne každý režim akumulace je kompatibilní s každým režimem regulace (Lipietz, 1986). Režimy akumulace a regulace jsou „historickým výsledkem lidského boje“ (Lipietz, 1986), jsou výsledkem, který se stabilizoval proto, že zavedl do procesu společenské reprodukce jistotu a pravidelnost. Ta je ovšem specifická jednotlivým procesům společenské reprodukce v různých místech. Neznamená to, že by některá konkrétní společenská forma mohla být standardní nebo nevyhnutelná (to tato škola výslovně popírá). Pro geografy je zajímavé to, že různé režimy akumulace na sebe váží rozdílné formy prostorové organizace a podle Scotta (1988, cit. dle Johnston ad., 1994, s. 514) každý režim akumulace a s ním historicky spojený režim regulace upřednostňují některé typy průmyslových odvětví a průmyslových lokalit, a vůbec sám fakt, že se režimy v různých částech světa od sebe navzájem liší. Cílem výzkumu by podle A. Lipietze mělo být studium jednotlivých společenských formací na úrovni států (vzájemných kombinací režimů akumulace a způsobů regulace), sledovat jejich změny a vlivy, které na ně mají vnější vztahy

(Lipietz, 1986, str. 21). Značná část prací vědců regulační školy se tedy skutečně zaměřuje na postihnout změny v režimech akumulace a regulace v kombinaci „historicko-ekonomicko-geografického“ přístupu. Snaží se jednak charakterizovat jednotlivé historické režimy, nalézt jejich konkrétní projevy v jednotlivých zemích, jednak nalézt na globální, světové úrovni příčiny krizí daných režimů a opět jejich konkrétní průmět či odraz v jednotlivých národních ekonomikách a společenských formacích.

Teorie flexibilní akumulace se pokouší vysvětlit změny ve výrobě jako důsledek přechodu z jedné vývojové fáze společnosti – „fordismu“ – k fázi nové – flexibilní akumulaci (Pavlínek, 1993). „Fordismus“ je název, který používají představitelé regulační školy ve své periodizaci kapitalistické společnosti pro socioekonomický systém vyspělých zemí v období po 2. světové válce. Počátek tohoto systému souvisí se jménem Henryho Forda a jeho způsobem organizace práce a podniku, zaměřeným na masovou a sériovou výrobu. Teoretickým podkladem Fordovy výrobní praxe byly práce Fredericka W. Taylora, jehož kniha „The Principles of Scientific Management“ (Základy vědeckého řízení) ztělesňuje základní principy „fordistického“ režimu akumulace. Základním rysem je stále zvyšování produktivity práce, kterého je dosaženo pomocí fragmentace pracovních úkonů na jednoduché operace, zavádění poloautomatizovaných výrobních linek, oddělení a úzká specializace jednotlivých fází výroby (management, navrhování, kontrola, vlastní výroba – vertikální struktura podniků), normalizace a standardizace výrobků, permanentní nárůst objemu fixního kapitálu na pracovníka. Podstatou velkých zisků nebyla míra zisku z jedné operace, ale součet obrovského množství operací, z nichž každá dávala zisk relativně malý. Základní předpoklad, který se později uplatnil v keynesiánské makroekonomické doktríně, byl ten, že masová výroba souvisí s masovou spotřebou, které společně mohou zajistit hospodářský růst. To ve svém důsledku přimělo podnikatele dělit se se zaměstnanci o větší díl ze svých zisků výměnou za jejich loajalitu (kolektivní vyjednávání). Situace zůstává stabilní tak dlouho, dokud roste produktivita a dokud je zachován relativně stabilní oligopol, umožňující firmám řídit cenové strategie tak, aby byly schopné vyplácet vysoké mzdy bez ohrožení vlastních zisků (Aglietta, 1979, cit. dle Schoenberger, 1989, s. 131).

Stoupenci teorie flexibilní akumulace však tvrdí, že fordistické režimy akumulace a regulace již dosáhly hranice svých možností a flexibilní akumulace se rýsuje jako možná alternativa, odpovídající požadavkům doby na nové, veřejné i soukromé institucionální struktury, nové pracovní postupy a nově strukturované trhy práce. Flexibilní specializace je podle nich, jak již výše zmíněno, pouze jedním z řady průvodních jevů celkové změny, jejíž příčiny hledají ve „všeobecné krizi fordismu“, restrukturalizaci kapitálu a změnách ve vztahu mezi kapitálem a pracovní silou, které stojí v pozadí změn v režimech akumulace a regulace. V případě nástupu flexibilních režimů regulace a akumulace je podstata celkové změny charakterizována jako „rozpad poválečného kompromisu mezi zaměstnavateli a zaměstnanci, narušení vazby mezi mzdami a nárůstem produktivity a v nedostatku rovnováhy mezi agregátními výrobními možnostmi ekonomiky a agregátní koupěschopnou poptávkou zaměstnanců jakožto spotřebitelů“ (M. Gertler v Johnston ad., 1994, s. 459). Reakce na tuto krizi se podle Jessopa (1992) projevuje v oblasti výroby snahou „překonat odcizení a odpor pracovníků, zúčastněných v masové fordistické výrobě, překonat relativní stagnaci taylorismu a masové výroby, čelit konkurenci ze strany levných [...] výrobců z rozvojových zemí a relativnímu nasycení trhů se standardními, masově vyráběnými výrobky“ (s. 31).

Změna režimů regulace a akumulace má však mnohem širší dopady než pouhé změny v organizaci výroby. Harvey (1989) zahrnuje mezi charakteristiky flexibilní akumulace kromě flexibilních pracovních postupů a flexibility trhu práce i flexibilitu výrobků a flexibilitu vzorců spotřeby (s. 147). Kromě toho však řadí mezi průvodní znaky flexibilních režimů akumulace a regulace i takové jevy jako je značně vysoká míra strukturální nezaměstnanosti, snahy státu o omezení všech institucionálních rigidit (včetně

např. omezení role odborů), zvýšená míra obchodních, technologických a organizačních inovací, vznik a rozvoj nových odvětví výroby a služeb, zvýšená prostorová mobilita („hypermobilita“) kapitálu, jejímž důsledkem je také zvětšování rozporu mezi státem a kapitálem, zvětšení rozdílů v jejich zájmech a celkovém omezení vlivu státu. Omezení role státu má svůj konkrétní projev v deregulační politice, čili uvolnění vlivu společenských struktur na úkor režimu akumulace (tj. struktur ekonomických). Harvey (1989) jde dokonce tak daleko, že tuto změnu vysvětluje jako důsledek posunu v systému hodnot od kolektivismu (svázaného s welfare state) k individualismu, „enterpreneurialismu“ čili podnikavosti (charakteristickým pro současnost). Zde tedy vystupuje jasně snaha teorie flexibilní akumulace o postižení celospolečenské změny, nikoliv jen změny v organizaci výroby, jak je tomu u teorie flexibilní specializace.

Některé kritické poznámky k „flexibilním teoriím“

Teorie flexibilní specializace se od svých počátků v rámci socioekonomické geografie střetala s dost ostrou kritikou z nejrůznějších pozic. Snad nejvíce kritiky se soustředilo na účet nejednoznačného až vágního výkladu teorie a přílišnou abstraktnost a všeobecnost konceptu i terminologie (např. nejasné rozlišení mezi masovou x drobnou, dílenskou výrobou, flexibilita x rigidita organizace výroby atd.). Vcelku vtipně a výstižně popsal tuto situaci Andrew Sayer slovy: „Problém konceptů, jakým je fordismus, postfordismus a flexibilní specializace, spočívá v tom, že jsou příliš flexibilní a nedostatečně specializované“ (Sayer 1989, s. 666). Mnoho kritiků se také věnovalo polemice o tom, zda lze flexibilní specializaci a vznik průmyslových okrsků malých firem považovat skutečně za všeobecný trend, nebo pouze za regionálně a odvětvově specifické případy, vzniklé více méně náhodně a nevhodným způsobem zevšeobecněné. Rada empirických studií proti první z možností dokládá, že v mnoha hospodářských odvětvích nadále prosperují velké korporace a naopak malé podniky se v nich prakticky neuplatňují (např. chemický, energetický, automobilový průmysl). Naproti tomu byly fungující flexibilní průmyslové okrsky popsány jen v několika málo specifických odvětvích (oděvní, obuvnický, počítačový průmysl a několik dalších) a navíc ve specifických regionech, vesměs v regionech s dlouhou výrobní tradicí a dobrými kvalifikačními předpoklady místní pracovní síly. Většina autorů zpochybňuje možnost, že by se flexibilní specializace mohla stát dominantním výrobním způsobem (zdůvodnění viz např. Jessop 1992). Asheim (1992, s. 55) kromě toho poukazuje na obtížnou reprodukovatelnost průmyslových okrsků pro příliš vysoké nároky ve vztahu k podnikatelskému klimatu a tradicím a tudíž na značně omezené možnosti využití v regionální politice. Amin (1992) dokládá relativně malý úspěch politiky, zaměřené na podporu vzniku nových malých firem ve starých průmyslových regionech nebo v regionech, které se měly za pomoci této politiky zprůmyslnit v rámci ES v 80. letech. Pochybuje dokonce o účelnosti prostředků, vynaložených Evropským společenstvím na tento typ regionální politiky, jelikož přinesla pouze krátko až střednědobé úspěchy (s. 132).

Teoretikům flexibilní specializace bývá vytykán i příliš dichotomický pohled na rozdíly mezi masovou, a tudíž nepružnou a nepřizpůsobivou výrobou, a drobnou, dílenskou, a tudíž flexibilní výrobou (Sayer, 1989). Sayer poukazuje na skutečnost, že v mnoha případech uplatňují flexibilní výrobní metody právě velké korporace, protože například počítačově řízené systémy výroby jsou tak nákladné, že si jejich provoz nemůže prakticky žádná malá firma dovolit (Sayer 1989, s. 673). Sayer dále uvádí řadu flexibilních metod a postupů, charakteristických pro výrobu ve velkých japonských korporacích a na jejich příkladě zpochybňuje tvrzení, že korporace jsou svou povahou nepřizpůsobivé změnám a že by jim tudíž hrozil všeobecný úpadek. Poněkud specifický charakter mají kritiky flexibilní specializace z pozic zastánců teorie flexibilní akumulace

a marxistických geografů vůbec. Ti jí vytykají, s ohledem na podstatu své vlastní teorie, celkově úzké pojetí a zejména neschopnost nahlížet na změny v průmyslové organizaci a v pracovním procesu jako na součást reorganizace kapitálových vztahů (srov. např. Jessop 1992, s. 37).

Kritických ohlasů k teorii flexibilní akumulace se v geografické literatuře vyskytuje méně než je tomu u teorie flexibilní specializace. Kritické ohlasy lze nalézt mezi ortodoxními marxisty, zejména ve vztahu k teorii regulační školy. Část kritiky se vztahuje opět k nejasným definicím pojmů a vztahů mezi nimi (např. ne zcela jasné rozlišení mezi fordismem, postfordismem, flexibilní akumulací). Příčinou této skutečnosti, a také důvodem kritiky, je také přílišná obecnost teorie a celkově malá pozornost, která je v rámci ní věnována detailnímu studiu společenských a hospodářských aktérů. Tím je prakticky znemožněna její verifikace nebo naopak falzifikace. Otázka, jak dalece spolehlivě postihuje tato teorie charakter současných změn v sociální a ekonomické sféře, je však již mimo zamýšlený rámec tohoto článku.

Literatura:

- AGLIETTA, M. (1979): A Theory of Capitalist Regulation. London. New Left Books.
- AMIN, A. (1992): Big firms versus the regions in the Single European Market. In: Dunford, M. & Kafkalas, G. (eds.): Cities and Regions in the New Europe, s. 127-149. Belhaven Press, London.
- ASHEIM, B. (1992): Flexible specialization, industrial districts and small firms: A critical appraisal. In: Ernste, H. & Meier, V.: Regional Development and Contemporary Industrial Response, s. 45 – 63, Belhaven Press, London.
- GIBBS, D.C. (1992): „The main thing today is shopping“: Consumption and the flexibility debate. Spatial Policy Analysis Working Paper 15, University of Manchester, Manchester.
- HARVEY, D. (1989): The Condition of Postmodernity. Basil Blackwell, Oxford.
- HIRST, P.Q., ZEITLIN, J. (1991): Flexible specialization versus post-Fordism: theory, evidence and policy implications. In: Economy and Society. Vol.20, No.1, s. 1-56.
- JESSOP, B. (1992): Post-Fordism and flexible specialization: Incommensurable, contradictory, complementary, or just plain different perspectives? In: Ernste, H. & Meier, V.: Regional Development and Contemporary Industrial Response, s. 25 – 43, Belhaven Press, London.
- JOHNSTON, R.J., GREGORY, D., SMITH, D.M. (eds.) (1994): The Dictionary of Human Geography. 3. vydání. Basil Blackwell, Oxford, Cambridge.
- LIPIETZ, A. (1986): New tendencies in the international division of labour: regimes of accumulation and modes of regulation. in: Storper, M. & Scott, A.J.: Production, Work, Territory, s. 16-40. Allen & Unwin, Boston.
- PIORE, M., SABEL, C. (1984): The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity. Basic Books, New York.
- PAVLÍNEK, P. (1993): Politicko-ekonomické přístupy v geografii. In: Sykora, L.: Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii. PřF UK, Praha, s. 42-63.
- SAYER, A. (1989): Post-fordism in question. International Journal of Urban and Regional Research, vol. 13, no. 4, s. 666-693.
- SCHOENBERGER, E. (1989): New models of regional change. in: Peet, R. & Thrift, N.: New Models in Geography, vol.1, s. 115-141. Unwin Hyman, London.
- SCOTT, A. J. (1988): New Industrial Spaces. London. Pion.

(Autor je posluchačem 5. ročníku katedry sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty UK, Albertov 6, 128 43 Praha 2.)

Došlo do redakce 22.9.1994

Lektorovali Jiří Blažek a Zdeněk Pavlík